

KÖNYVSZEMLE

Lőwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyvárad zsidóság története. Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Budapest, 2015. 563 p.*

Lőwy Dánielt Kolozsvárt vegyészként tartották számon. Nagy veszteségnek könyvelte el a kolozsvári egyetemi közösség, amikor távozott a városból, s Amerikában telepedett le. Ott is folytatta a vegyész pályafutását, sikereket ért el. De mint sok Kolozsvárról elszármazottat, őt is magával ragadta a város szelleme, pusztuló értékállománya. Még eltávozása előtt az emléktáblák összeírásával foglalatzkodott. Majd beledolgozta magát a város zsidó múltjába. Mondhatni minden elérhető forrást összegyűjtött, s távol innen megírta Kolozsvár zsidóságának a történetét (*A téglagyártól a tehervonatig*, 1998), aztán ezt a munkát tovább folytatva, az anyagot egyre bővítve 2005-ben már az újabb, albumszerű, illusztrált kiadást adta közre: *A kálváriától a tragédiáig* címmel. Úgy tűnik, annyira felkeltette érdeklődését a témakör, hogy most megírta a nagyvárad zsidóság történetét is.

Nagy feladatot vállalt magára két szempontból is. Egyrészt a váradi zsidóság sokkal nagyobb lélekszámú és sokkal összetettebb társadalmi tagozódású volt, mint a kolozsvári, másrészt az összegzést szinte kizárólag a már megjelent kiadványokra, illetve az in-

terneten elérhető forrásokra korlátozva kellett megírnia. No meg, Nagy Endre – a kötetben idézett – mondását parafrázálva, egy kicsit neki is váradivá kellett lennie.

A kötet a 21 fejezetes alapszöveg mellett függelék és forrásmunkajegyzék tartalmaz. Az alapszöveg első fejezete inkább bevezető, mely Nagyvárad jelentőségét, helyét a magyar kultúrában próbálja körvonalazni. Neves íróktól-történészekről kapta az Erdély kapuja, Körös-parti Párizs, alföldi Párizs, gúnyosan Pece-parti Párizs, Körös-parti Athén, a Vér városa (Ady), magyar Birmingham, magyar Bayreuth, Körös-parti metropolisz, a Holnap városa, a Tegnap városa elnevezéseket. A szerző hangsúlyozza, hogy munkájának súlypontját a vész-korszak bemutatására helyezte. Ennek megfelelően a további 20 fejezet – benyomásunk szerint – három részre osztható. A 2–12. fejezetek a hagyományos történetírás módszerével mutatják be az 1940-es bécsi döntés idejéig a zsidóság váradi megtelepedését és történetét. A 13–20. fejezetek a magyarok bevonulásától a vész-korszak végéig tekintik át a történeteket, inkább az írott és szóban elmondott (oral history)

visszaemlékezésekre alapozva, úgy-hogy itt – magasabb szinten – a holocaust-emlékkönyvek módszeréhez csatlakozik. A harmadik rész, egyetlen fejezet, a holocaust utáni történéseket próbálja összefoglalni.

Az első rész 120 oldalon tárja elénk mindazt, amit eddig a váradi zsidóság 1940-ig terjedő történetéről írtak. Főleg Lakos Lajos és Mózes Teréz munkáira alapoz. Míg Erdélyben 1848-ig a zsidók helyzetét az 1653-ban megjelent *Approbatæ Constitutiones* című törvénykönyv határozta meg, addig Váradon a sokkal engedékenyebb II. József-féle törvények (*De Judæis*, 1790) voltak érvényben. Az utóbbi megengedte a zsidók városokba költözését, Erdélyben viszont csak egyetlen városban, Gyulafehérváron telepedhettek le hivatalosan. Löwy a 2. fejezetben 1848-ig összegezi a zsidóság váradi emlékeit. Az első ottani háztulajdonosról 1515-ből maradt feljegyzés. 1722-ben már 20-nál több zsidó család élt ott, s megalapították az első hitközséget. 1731-ben a Hevra kádisát, a temetkezési szentegyletet is létrehozzák. 1766-ból a külön temetőről maradt fenn adat. A zsidóság száma akkor nő meg lényegesen, amikor a császári hadsereg feladja a várat, s tövében megengedik a zsidók letelepedését. 1783-tól kezdve kialakul a Váralja városrész, ahol a század végén 26 házat számlálnak, s valamennyiben zsidók laknak. 1850-ben 104 háztulajdonos lakik itt, s többüknek a város más ré-

szeiben is van tulajdona. 1840 után már akárhol lakhattak. Az 1790-es évektől zsidó főbíró irányította közösségüket. A rövid 3. fejezet az 1848-as forradalom és szabadságharc korát mutatja be. Akkoriban 256 családot írtak össze. Tíznel többen vettek részt a szabadságharcban, zsidó orvosok tűntek ki a honvédek ápolásában.

A következő fejezet kissé visszatér a történelemben, mert a hitközség fejlődését követi nyomon az első zsinagóga említésétől (1749) az emancipációt követő zsidó kongresszusig (1868), ahol a zsidóság két irányzatra szakad szét: megalakul az autonóm ortodox és a neológ (kongresszusi) hitközség, mindegyik felépíti a maga templomait. Mellettük 1915-től feltűnik a Nagyváradra menekült visznicei csodarebbe kétszáz híves haszid gyülekezete. Külön fejezet veszi számba a zsidó iskolaügy fejlődését. 1786-tól német nyelvű elemi iskolát működtetnek. 1888-ban pedig már gimnáziumuk van. Gábel Jakab igazgató idején épül az iskola palotaszzerű új otthona. A neológok 1903-ban indítják be saját héttanerős iskolájukat. Az elemiben a fiúk és lányok együtt tanulhatnak.

Négy fejezetet (6–9.) szán a szerző a váradi zsidóság aranykorának, a kiegyezéstől az első világháború végéig terjedő korszaknak a bemutatására. Először az ipar területén tesznek szert vezető szerepre. Azután kiépítik a korszerű bankrendszert. A kiemelkedő nagypolgárok a belvárosban emeltetik

impozáns palotáikat. Megalakulnak felekezeti alapon a különböző egyletek, szervezetek. Még 1866-ban jön létre az Izraelita Nőegylet, mely népkonyhát működtet és táncestélyeket rendez. Gyermekebarát egyesület, aggenház, leányegylet, sportegylet, irodalmi társaság létesül. A Monarchiában biztosított jogegyenlőség lehetővé teszi a zsidók részvételét az adminisztrációban, bekerülnek a városi tanácsba. Főleg a neológ fiatalok végeznek egyre nagyobb számban egyetemet, s orvosi, gyógyszerészi, jogi diplomával térnek vissza. De Váradon is működik a Jogakadémia, amelynek tanári karában ugyancsak megjelennek a zsidó származásúak. Az építészetben ők hozzák be a szecesszió újszerű stílusát. Ady szerint „a váradai zsidók kiemelték a várost a provincializmusból”. Mi több, rövidesen a zsidó szellemiség lesz a polgárosult város meghatározó jegye. Elegáns kávéházak, éttermek, szállodák nyílnak, ahol „dzsentrí hajlamú zsidó párbajhősök” mulatoznak, s okoznak néha botrányokat. Híres szépasszonyok körül valóságos udvar alakul ki. Egyiknek a vonzása Adyt is megihletti. Fellendül az irodalmi-színi élet. Itt kezdi pályafutását Gózon Gyula és Kabos Gyula. Grósz Frigyes doktor még 1830-ban zsidó szemészeti kórházat létesít, mely aztán a következő század elején rangos egészségügyi intézeté fejlődik ki. Grósz Frigyes Emil unokája már Budapesten fut be szemészprofesszori pályát. 1876-ban

egy zsidó ügyvéd meghonosítja a szabadkőművességet, páholyházuk 1901-ben épül fel. A szerző külön fejezetre méltatja a „nagyvárosi sajtóélet”-et. 1907-ben Váradon egyszerre 11 napilap jelent meg. S szinte mindegyik szerkesztőségében akadtak zsidók, a legtöbb esetben ők voltak a főszerkesztők. A Fehér Dezső szerkesztette Nagyváradai Napló, melynek Ady is munkatársa volt, fogalommá vált a sajtótörténetben. De Hegedüs Nándor politikus-szerkesztő is beírta nevét az irodalomtörténetbe a Holnap antológia beindításával. A századforduló néhány évében „világirodalmi pillanatok”-at élt Várad. Egy időben élt, alkotott itt Ady Endre, Biró Lajos, Juhász Gyula, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Balázs Béla, Miklós Jutka.

Az impériumváltozás 1919-ben kezdődött Nagyváradon. S bár a gazdasági életben a zsidók megtarthatták vezető szerepüket, kultúrájuk tekintetében nehéz választás elé kerültek. Ekkorra főleg a neológok már teljesen magyar anyanyelvűvé váltak, s a magyar kultúrát vallották magukénak, csak vallásuk különítette el valamenynyire őket. Ezek Romániában most Gáll Ernő megfogalmazása szerint „kettős kisebbségi sorsba” jutottak. Elnyomták őket mint zsidókat és magyarokat. Valójában politikai nyomást gyakoroltak rájuk, hogy váljanak le a magyarságról, s önálló nemzetként határozzák meg magukat. Így például a zsidó iskola tannyelve nem lehetett a

magyar, csak a román, a héber vagy a jiddis. Az utóbbi két nyelven legfeljebb a rabbik tudtak, esetleg a haszidok. A királyi Romániában a zsidóság számára öt út kínálkozott: „a cionizmus (vagyis a magyar zsidóból zsidó zsidóvá válás útja), a teljes beolvadás a magyarságba (asszimiláció), a románsághoz való közeledés valamint a baloldali, nem cionista mozgalmakhoz való csatlakozás” – állapítja meg a szerző Gidó Attilára hivatkozva. Valójában csak az első bizonyult járhatónak, ha azt az alija követte. A többi mind zsákutcába vezetett. A váradi zsidóságból mindegyik irányzathoz csatlakoztak néhányan. Magyar kisebbségi politikusok és cionista szervezők is kerültek ki soraikból.

Két fejezet taglalja a fasizmus terjedésének és a zsidóüldözések kezdetének korát. Az új szélsőséges eszmék először az egyetemi diákság soraiban kezdenek hívekre találni egyik-másik professzor biztatására. Nemzetközi visszhangot keltett az 1927-ben Nagyváradon megrendezett román diákkongresszus, amelyre az ország valamennyi egyeteméről érkeztek küldöttségek külön vonattal. Összegyűlt vagy ötezer fiatal. A kongresszus legionárius díszvendégének a biztatása is hozzájárult ahhoz, hogy az értekezlet pár nap után zsidó- és magyarellenes pogrommá változzék. A megvadult diákok előbb Váradon végeztek pusztítást a zsinagógákban, majd a magyar vagy zsidó tulajdonosok üzleteit zúzták ösz-

sze. A hazatérő diákok egy része Élesden, Bánffyhunyadon is kiviselte magát. Kolozsvárt erőszakkal megállították a vonatot, s itt is törtek-zúztak, főleg az állomáshoz közeli neológ zsinagógában tettek kárt. A karhatalom nem intézkedett. A diákokra nézve alig lett következménye a pogromnak. Ez azonban csak a bevezető volt. Hitler 1933-as uralomra jutását követően szinte rendszeressé váltak a zsidóellenes tüntetések, megkülönböztető intézkedések. 1935-ben a román állampolitika már hivatalosan is felvállalta az antiszemitizmust. 1938 februárjában II. Károly román király bevezette a királyi diktatúrát. Egyre-másra születtek a zsidóság jogait korlátozó rendeletek. Ráadásul a 30-as évek végén a magyarság köreiben is felütötte fejét az antiszemitizmus, habár a kisebbségi magyar politikusok ez ellen küzdöttek, s ismételten teljes szolidaritásukról biztosították a magukat magyaroknak valló zsidókat.

Az 1940-es bécsi döntést a nagyváradi zsidóság is örömmel fogadta: mindnyájan arra gondoltak, hogy visszatérnek a monarchiabeli állapotok. Ekkoriban Váradon több mint 21 000 zsidó élt. Pedig Magyarországon akkor már érvényben voltak jogkorlátozó „zsidótörvények”, amelyeket rövidesen a visszatért területeken is alkalmaztak. Ráadásul a közigazgatási tisztségekbe jórészt anyaországi hivatalnokok, úgynevezett „ejtőernyősök” kerültek, akik nem ismerték a helyi viszonyokat, az

együttélés kialakult hagyományait. Betiltják a zsidó sajtót, majd a többi lap szerkesztőségéből is eltávolítják a zsidó származásúakat. Az egyesületeiket rendre feloszlatják. Az ipari egységek, üzletek sem maradhatnak zsidó kézen. Kénytelenek azokat szimbolikus összegért eladni, vagy legalább névleg átadni. Az 1942-es „negyedik zsidótörvény” a zsidóktól a földbirtokokat is elkobozza egészen csekély „térítés” ellenében. Az értelmiségi pályákról, állami tanügyből, szintársulatokból, egyesületekből rendre kizárják a zsidó származásúakat. A diplomás zsidók gyakorlatilag sehol sem tudtak álláshoz jutni. Sőt a numerus clausus rendelet a zsidó diákok számát is 6%-ra korlátozta osztályonként. Vagyis még a tanulás lehetőségétől is megfosztották a fiatalokat. Ennek kivédésére alakultak meg a zsidó gimnáziumok, a nagyváradit Kecskeméti Lipót főrabbiról nevezték el. Itt kitűnő tanári kar állt össze a más helyről kizárt oktatókból.

De ez csak a kezdet. A „magyar éra” történéseit bemutató következő fejezetek a jogfosztás, az embertelenség, a lealjasulás olyan példatárává válnak, hogy az elborzasztja a 21. századi olvasót. Még akkor is, ha már kézbe vett e témakörrel könyveket. Nem Lőwy rendezti ilyen fokozódó sorrendbe a tanúságtételeket, hanem a történelem szolgáltatója így az anyagot. Előbb a munkaszolgálat különböző válfajairól olvashatunk. Arról a jog-

fosztott állapotról, amikor az elcsigázott munkaszolgálatosokat azzal kergetheti el egy tiszt, hogy „előbb a lovak isznak, aztán jönnek a zsidók”. Az ukrajnai Dorosicsban 1943 áprilisában történt tragédia is jól jellemzi az állapotukat. A tífuszos munkaszolgálatosokat egy pajtában különítik el, ahol semmilyen kezelést sem kapnak. Több mint ötszázan fekszenek ott, amikor feltételezhetően két sarkánál is felgyújtják a pajtát, a kitörni próbálkozók eltorlaszolva találják az ajtókat, akik mégis kitörnek, vagy 56-on, azokat golyózápor fogadja. 478 személy esik a lángok martalékául. A honvédelmi minisztertől elrendelt kivizsgálás megállapítja, hogy senkit sem terhel felelősség, a „tüzet az okozta, hogy a zsidók közül néhányan dohányoztak”. Ritkán akadtak emberséges tisztek is, akik megkönnyítették a munkaszolgálatot. Közülük kimagaslik Reviczky Imre honvéd alezredes, aki behívatta a katonaköteles fiatalokat a gettózás megkezdése előtt, s ezzel megmentette őket a biztos haláltól. Ráadásul úgy soroltatta be őket, hogy a lakhelyükhöz közeli osztagokban szolgáljanak. Két, a környéken munkaszolgálatot teljesítő, azóta világhírűvé vált személyiség, Radnóti Miklós költő és Ligeti György zeneszerző történetét külön alfejezetben ismerhetjük meg.

A végkifejlet 1944. március 19-én, Magyarország német megszállásával kezdődik. A németek március 27–28-

án kerítik hatalmukba Nagyváradot. Április 5-én kötelezővé teszik a sárga csillag viselését. A „csillagosoknak” – akik már az utcára alig mernek kilépni – aprólékos vagyonebejelentést kell tenniük. Rövidesen minden értéket elkoboznak tőlük. Április 7-étől a Gestapo a „politikailag megbízhatatlan egyének”-et letartóztatja. Vallatás, kivizsgálás után többségüket szabadon engedik. Az addigi főispán és polgármester nem vállalja a gettó felállítását, úgyhogy lemondják őket. Az új tisztviselők már együttműködnek a németekkel, s a város egyik kerületéből 130 holdat jelölnek ki a gettó részére, melyet 2 m magas fapalánkkal kerítenek el. Május 3-án kezdődik a gettóba gyűjtés, s hat napig tart. Mintegy 22 000 embert zsúfolnak össze úgy, hogy a szobák padlóján is kénytelenek aludni. Egy személy legfeljebb 50 kilós csomagot vihet magával a gettóba. Elhagyott lakását rendszerint lepecsételik. (Utóbb aztán feltörik és kirabolják.) A legtöbb személyt zsúfolt teherkocsin szállítják be, de van, akit szekéren vagy gyalog kísérnek a gettóig. A szomszédok, az utcai járókelők néha együttérzőek, néha viszont gúnyos megjegyzéseket tesznek. Nagyon kevesen mentesítést kapnak a gettósítás alól, főleg első világháborús érdemeik vagy szakmunkásságuk miatt. Nagyváradon mindössze 16 mentesített családot tartanak számon. De előfordult olyan eset is, mint Biró József művészettörténészé, akit Váradon

ugyan mentesítettek, de Budapesten a nyilasok belelőttek a Dunába.

A belvárosi gettón kívül Váradon felállítottak egy „kis gettót” is a kaszárnya környékén, ahova a vármegye zsidóit gyűjtötték be. Itt vagy 8000-en voltak. Egy lovarda és egy fatelep szedett-vetett épületei nyújtottak számukra valamelyes védelmet, de sokan a szabad ég alatt maradtak.

A gettó belső élete, megszervezése, rendfenntartása, a tábori szabályzat mind visszaemlékezések alapján tárul elénk. Az igazi borzalom azonban a táborlakókra a szomszédos Dreher Sörgyárban várt, mert itt állították fel a „pénzverdét”. Ide azokat a férfiakat és nőket „utalták be”, akikről úgy tudták, hogy gazdagok. A legkegyetlenebb – részletesen ismertetett – kínzási módszerekkel próbálták megtudni tőlük, hogy hol rejtették el kincseiket, vagy kinek adták át azokat megőrzésre.

Május 24-én kezdődött a gettó lakóinak a bevagonírozása, az első szerelvényre 3110 személyt zsúfoltak fel. Az utolsó, hatodik szerelvény június 3-án indult 2527 személlyel. A nyári forróságban több napig tartó vonatozás alatt sokan meghaltak, mások öngyilkosok lettek, néhány nő szült is. Mindnyájan éheztek és szomjaztak. A deportáltak további sorsa már beleolvad az európai zsidóság történetébe, úgyhogy a lágerélettel és a megsemmisítéssel már nem foglalkozik a szerző.

A vészkorszakkal kapcsolatos utolsó három fejezet tanulságos utó-

hangja a tragédiának. Így megtudjuk, hogy a gettósítás után Nagyvárad jóformán orvosok nélkül maradt. Egyik orvos még a gettóban kitalálta, hogy szimuláljanak flekktífuszt. Ezzel 24 személyt elkülönítettek. Őket aztán nem lehetett vagonba kényszeríteni, s így megmenekültek a deportálástól. Külön történet sor áll össze a zsidók váradi bújtatásából vagy átszöktetéséből Romániába. A román konzulátus több tagja támogatta a zsidók megmentését. A román parasztok is segítették a menekülőket. A Romániába átszökötteket viszont gyakran visszatoloncolták.

A szerző külön csoportosítja azokat a visszaemlékezéseket, amelyek a nagyváradi lakosok viszonyulására vetnek fényt. Itt is akadtak közömbösek, jóindulatúak, haszonélvezők és „igaz emberek”. Főleg ez utóbbiak megítélése elég nehéz, hiszen ritkán adódik több tanú is, aki vallomást tegyen. A zsidóüldözés sajtóvisszhangjáról szóló rész meglehetősen szegényes, egyetlen negatív példából idéz, ez az unitárius teológiai tanár, Abrudbányai Fikker János cikke a kolozsvári Keleti Újság 1944. május 14-i számából. Abrudbányait távollétében 20 év börtönre ítélték, de 1990-ben rehabilitálták. Jó lett volna a váradi lakosok viszonyulását is megismerni.

Bár szorosan nem kapcsolódik a zsidóság történetéhez, érdekes olvasni a magyar közigazgatás utolsó heteiről szóló fejezetet. Kik voltak az utolsó

tisztviselők, ki mit menekített, s ki mikor hagyta el Váradot. A szerző is megállapítja, hogy meglepő rendben zajlott minden, a jól bejáratott adminisztráció az utolsó percig működött. Nem volt fejtelenség, rendbontás. Az alkalmazottak még fizetésüket is kapták. A magyar tisztviselők és a német egységek október 12-én hagyták el a várost, 13-án reggel az utolsó Körös-hidat is felrobbantották, s két óra múlva megérkeztek a szovjet hadsereg első katonái.

A könyv utolsó, igen terjedelmes fejezete 1945-től az 1990-es évekig vezet a nagyváradi zsidósággal kapcsolatos eseményeket. Először a háborús bűnösök ellen a kolozsvári népbíróságon hozott ítéleteket veszi számba. Az ítéletek jó részét a vádlottak távollétében mondták ki. A város felszabadulása után vagy 120 körül lehetett a túlélő zsidók száma. Még október 21-én megalapították a Demokrata Zsidó Népközösség (DZSN) helyi szervezetét. Hetek alatt emelkedett a zsidók száma, mert a munkaszolgálatból elég sokan hazatértek. Úgyhogy az év vége felé 1500 férfit és 50–60 zsidó nőt vehettek nyilvántartásba. A koncentrációs táborokból szabadultaknak csak egy része választotta a hazatérés útját, mások nem kívánták újra látni az őket megtagadó várost. Létrejött egy Deportáltak Felkutatására Alakult Bizottság is, mely az Észak-Erdélyből elhurcoltak felkutatását és hazahozatalát tűzte ki céljául. 1945 nyaráig körül-

belül 4500 személynek nyújtottak segítséget a hazatéréshez. 1945-ben megkezdődött a két hitközség újjászervezése is, s 1947-re mindkettőnek kialakult a vezetősége, és munkaprogramot fogadtak el. A román–magyar határon egyre több zsidó zsúfolódott össze – az egykori Regátból is –, akik át akartak szökni Magyarországra, hogy onnan alijazzanak. 1947 májusa után a magyar hatóságok visszatoloncolták az illegális határátlépőket.

Az első években a zsidóság nem csak a hitközségeket, de minden korábbi intézményt, szervezetet megpróbált újjáalakítani. Így beindultak az iskolák, a kórház, a Hevra. Ezek munkáját és a túlélők egzisztenciáját lényegesen segítették a Joint-támogatások. 1945 decemberében a deportálásban elhunyt mintegy 20 ezer váradi zsidónak emlékoszlopot emeltek az ortodox zsinagóga udvarán. Megrendezték a – téves elméleten alapult – szappantemetést is. 1946-ban összeállították a városban élő zsidók névsorát. A felvett 6500 személyből 3500 élt korábban Váradon, a többi vidékről érkezett.

A kezdeti fellendülést 1948-tól egyre jobban korlátok közé szorította a kommunista állam. Az államosítással a túlélő zsidókat is megfosztják vagy onuktól. A különböző egyesületeket feloszlatják. Szembefordulnak a kivándorlást hirdető cionizmussal. A DZSN-t is kommunista befolyás alá vonják. 1949-ben a zsidó hitközsége-

ket egységesítik mint Mózes-vallásúakat, s egyetlen bukaresti székhelyű föderációba kényszerítik őket. Azoknak a zsidóknak, akik az új rendszerben pártvonalon akartak haladni, szakítaniuk kellett a vallással. De még ez utóbbiaknak is nagy része az 1970-es években a kivándorlást választotta.

Az 1950-es évektől Nyugaton vagy Izraelben megalakultak az egy-egy városból vagy vidékről elszármazottak baráti társaságai, ezek aztán az otthonmaradottakat is igyekeznek segíteni. 1965 elején New Yorkban hozták létre a Nagyvárad és vidéke nevű szervezetet. Több mint száz tagja van. A nagyváradai zsidó hitközségnek 1992-ben még 294 tagja volt, napjainkban az egész megyében legfeljebb 500-an élnek. Legfőbb feladatuk a zsidó múlt emlékeinek megőrzése és karbantartása. A magukat még a közösséghez számítókat igyekeznek közös programok keretében az összeköttetést tartani.

Ez az utolsó fejezet a tanúságtevők és emlékezők műveinek a felsorolásával és értékelésével zárul. Különösen érdekes a „magyar Anna Frank”, a 13 évesen elhurcolt Heyman Éva naplója körüli vita ismertetése. A kislányt elpusztították, de naplóját utóbb megkapta újságíró nő édesanyja, aki aztán azt közzétette. Eredetije elveszett. Sokan azt feltételezik, hogy a lányának emléket állítani akaró édesanyja írta vagy lényegesen átírta a napló szövegét. Ma a kislány nevét viselő, a zsidó-

ság történetét kutató intézet működik Nagyváradon.

A Függelék mindazt felöleli, amit a szerző összegyűjtött, de nem tudott beledolgozni az alapszövegbe. Egy szövszedettel kezdődik, mely a megfelelő korszakban használatos vagy a zsidó kultúrához tartozó kifejezéseket, betűszavakat magyarázza. Ezt a nagyváradi zsidóság lélekszámát bemutató 1869–2002 közötti statisztika követi. Megkapjuk az 1848/49-es szabadságharcban résztvevő váradi zsidók névjegyzékét. A zsidó vonatkozású nagyváradi emléktáblák szövege következik. Aztán a gazdasági életben szerepet játszó iparágankénti felsorolását találjuk, s itt az ismert elpusztult személyek halálnevek szerinti listáját is megkapjuk. Igen terjedelmes és adatgazdag a Nagyváradi arcképcsarnok. Ez egy életrajzi kislexikon, melyben 215 személy pályarajzát találjuk meg. A Felhasznált forrásmunkák jegyzéke filmtekercsekre vett levéltári anyagtól kéziratokig, interjúkig és világhálós hivatkozásokig terjed. Mindegyiknek ott a lelőhelye. Elég arra utalnunk, hogy a Kötetek, tanulmányok fejezetnél 320 címet találunk. A kötetet személy- és helynévmutató zárja.

Lőwy Dániel könyve olyan összegző munka, amely Nagyvárad és az egész közép- és kelet-európai zsidóság

történetének egyik alapkövévé válik. Hihetetlen aprólékossággal jegyzetel, minden állítást hivatkozással ír le. Adatait viszont ritkán kommentálja. Ha valamely adata hibás, akkor az az idézett szerző, emlékező tévedése. Nyilván egy ilyen összegzéshez nem végezhetett levéltári alapkutatót – mert akkor soha nem írja meg a munkát. Azt azonban megtehette volna, hogy valamelyik nagyváradi napilapot átlapozza, s a témakörébe vágó híranyagot hasznosítja. Az 1870-es évektől az 1940-es évekig szinte minden eseményről pár sorban hírt adtak a lapok. Sajnos még hírlapjaink digitalizálása nincs napirenden. Alighanem hamarabb fogják ronggyá lapozni őket, mintsem sorozataikat lefényképeznék. Jól fogott volna egy térkép-vázlat is, amely körvonalazza a gettók helyét a város területén. Lőwy Dániel most bizonyára egy újabb város zsidó múltjába dolgozza bele magát. Van még miből válogatni. De talán egyik sem mutat majd olyan szomorú képet, mint a Nagyváradé.

A könyv kolozsvári bemutatójára 2015. november 23-án a kolozsvári magyar főkonzulátus termében került sor, Szócs Géza méltatta a kötetet. A szerző neki és Elekes Botondnak köszönte a megjelentetés lehetővé tételét.

Gaal György